

DOI

УДК 78.071.02 (430+436) «1915-1918»

Олена Гайдичук

<https://orcid.org/0000-0003-2276-088X>

МУЗИЧНО-ХОРОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОТЦЯ ЄВГЕНА ТУРУЛИ В ТАБОРАХ ПОЛОНЕНИХ В АВСТРІЇ ТА НІМЕЧЧИНІ В 1915-1918 РОКАХ

Мета роботи: здійснити ретроспективний аналіз музично-хорової діяльності о. Є. Турули 1915–1918 років; висвітлити працю у таборах полонених українців царської російської армії в Австрії та Німеччині; систематизувати спогади очевидців, зробити огляд культурно-мистецької хроніки таборової та зарубіжної преси, дотичної до диригентської, музично-педагогічної і композиторської діяльності. **Методологія дослідження** базується на порівняльному аналізі спогадів очевидців – співробітників Союзу визволення України, публікацій у пресі та архівних джерел. **Наукова новизна.** У дослідженні вперше розглядається період музично-хорової діяльності в Австрії та Німеччині у таборах полонених українців царської армії Росії в часи Першої світової війни; вводяться в науковий обіг матеріали таборової преси 1915-1918 років, спогади тих, хто співпрацював з Є. Турулою в той час. **Висновки:** о. Є. Турула активно і самовіддано трудився у таборах полонених українців над створенням хорів, оркестрів, організував і вів школу навчання музичної грамоти, співу, гри на інструментах, курси диригентів. Бойовим і патріотичним репертуаром сприяв вихованню у зросійщених полонених українців національної свідомості. Таборові мистецькі колективи і берлінський чоловічий хор під керівництвом Є. Турули досягли високого рівня, мали добру славу і були хорошими пропагандистами української пісні, музики і України у Європі.

Ключові слова: табір полонених, хор, оркестр, диригент, концерт, гастролі.

Актуальність теми дослідження. У радянську епоху – часи войовничого атеїзму, тотальної боротьби з патріотами України і так званим «українським буржуазним націоналізмом» культурно-мистецька діяльність Євгена Турули не вивчалася. По-перше, він був священиком і капеланом українських січових стрільців, по-друге, – співпрацював із Союзом визволення України і, по-третє, більша частина життя митця пройшла за межами батьківщини (Австрія, Німеччина, США), а найтриваліше – у Канаді, на еміграції. І хоч із проголошенням незалежності України впала «залізна завіса» і стало можливим вивчати українську діаспору, однак цілісного дослідження про культурно-мистецьку діяльність подвижника української музики отця Є. Турули до цих пір немає, що й актуалізує вибір теми дослідження, тим більше, що період мистецької праці в таборах полонених дуже важливий. Також у джерельній базі є розходження щодо місця народження митця й інших біографічних даних, що й викликало потребу їх уточнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ім'я Є. Турули принагідно у своїх наукових напрацюваннях згадують І. Рудянин – про участь греко-католицьких священників у роботі громадських організацій та культурно-мистецькому житті Східної Галичини у ХІХ – поч ХХ ст.; І. Гринчук та В. Гойсак – про виконавство на духових інструментах, а також краєзнавці П. Медведик [7], М. Смаліга, М. Михайлюк [12, с. 405-411], Г. Кушнерик [12, с. 355], музикознавці В. Подуфалій,

А. Житкевич [4]. Сторінки своїх праць про діяльність митців за межами України присвятили Є. Турулі Г. Карась [5], І. Срібняк.

Вище згадані М. Смаліга та М. Михайлюк у своїх публікаціях торкалися періоду праці отця-катехита Є. Турули на Теробовлянщині, зокрема – організації ним хорів та оркестрів; Г. Кушнерик і В. Подуфалий – основних віх його біографії (переважно до ювілейних дат) і, в основному, на основі публікації А. Господина в історико-мемуарному збірнику «Теробовельська земля».

Про вплив Є. Турули на культурно-мистецьке життя у Зальцведелі читаємо на сторінках таборової газети «Вільне слово», а в таборі Раштату – у праці історика, співробітника СВУ О. Терлецького [13]. Штрихи до мистецької біографії о. Є. Турули періоду праці у таборах полонених знаходимо у нарисі «Бережанської землі цвіт» мистецтвознавця А. Житкевича [4], який користувався архівом Канадійського інституту «Просвіта», де є частковий особистий архів отця, а також – у публікаціях відомого українського військовика, колишнього старшини Української Галицької Армії, громадського діяча А. Господина [2] (він був побратимом отця і прижиттєво ознайомлений із його особистим архівом) та у публіцистичних статтях «Таборова мельпомена» [6, с. 333-335] і «Табори українських полонених у Німеччині в часи великої війни» [6, с. 523-533] літератора Б. Лепкого.

Згадки про культурно-просвітницьку працю отця Євгена у Галичині, зокрема в Теробовлі, є у збірниках «Теробовлянщина в спогадах емігрантів» [11], «Теробовлянщина. Красознавчий альманах – календар на 2001 рік» [12]; про працю в Канаді – у «Нарисі історії Канадійсько-Українського інституту «Просвіта», «Історії українців Канади»; біографічні довідки подають енциклопедичні видання «Енциклопедія українознавства», «Тернопільський енциклопедичний словник» та ін.

Про те, що постать Є. Турули авторами Тернопільщини не досліджувалася, свідчать тексти гасел і статей про нього в довідкових і енциклопедичних виданнях краю («Тернопільський енциклопедичний словник», том 3 «Видатні постаті Тернопілля», «Музична Тернопільщина» та ін.), де подана неточна і помилкова інформація про європейський період діяльності о. Турули. Зокрема, як початок діяльності в Австрії подається 1917-й рік замість 1915-го («ТЕС», «Видатні постаті Тернопілля»), або й зовсім не йдеться про Австрію, а лише про Німеччину («Музична Тернопільщина»). Є розходження в назвах місцевостей розміщення таборів: Вейцляр, Венцляр (Австрія) замість Вецляр (Німеччина). Помилково названий Берлін як місце розташування табору.

Не згадується конкретно праця в таборах полонених у збірнику «Видатні постаті Тернопілля». Тут автор лиш обмежився загальною інформацією, що Є. Турула працював у Союзі визволення України.

Найменше висвітленим у наукових джерелах є період мистецької праці Є. Турули в таборах полонених українців царської російської армії в Австрії і Німеччині (1915–1918) та під час навчання в Берліні (1919–1923).

Цінну інформацію про Є. Турулу подає у своїх спогадах таборянин Кость Даниленко, шляхи якого перетиналися з Є. Турулою. Принагідно торкається діяльності Є. Турули І. Срібняк та Г. Карась у своїй широкоаспектній об'ємній праці про культуру діаспори, посилаючись на спогади, публікації у збірниках наукових конференцій та книгах, зокрема А. Господина «Творці культури і науки», а також архівні

матеріали. Однак, залишилась ще не опрацьованою таборова преса (1915-1917 рр.) – вічно живий свідок історії, дуже важливе джерело, на яке і робить опертя у своєму дослідженні автор даної статті.

Мета цього дослідження – систематизувати наявні відомості, внести уточнення, доповнення і висвітлити культурно-мистецьку діяльність про цей період роботи о. Є. Турули за межами батьківщини. Для досягнення мети застосовано порівняльний і аналітичний метод вивчення джерельної бази, здійснено пошук і вивчення прижиттєвих публікацій у періодичних зарубіжних виданнях і спогадів тих, хто знав отця і співпрацював з ним на культурно-освітній та мистецькій ниві, а також архівних матеріалів.

Виклад основного матеріалу. Композитор та диригент отець Євген Турула (4.01.1882 – 3.12.1951) народився в родині греко-католицького священика о. Теодора у повітовому місті (нині районному) Бережани. В деяких джерелах не вказано, що він народився саме на Тернопільщині, а подані неконкретизовані дані: Австро-Угорщина або ж – Східна Галичина. Про те, що Є. Турула народився у м. Хоростків, нині Гусятинського району на Тернопільщині, вміщена помилкова інформація у книзі «Гусятинщина: Імена відомі і невідомі» у розділі «Митці Гусятинщини» у гаслі «Турула Євген – диригент, композитор, священик» [3, с. 46]. Що саме Бережани, а не Хоростків є місцем народження о. Є. Турули, свідчить дублікат паспорта (ч. 425/22, число 2137), який від імені Української Народної Республіки 16 червня 1922 року в Берліні видало отцеві Посольство УНР у Німеччині «в цілі подорожі на побут до Німеччини».

Після навчання у Бережанській гімназії Є. Турула пішов по батьківській лінії – закінчив Львівську духовну семінарію, де музика і диригування були важливими предметами. Теологічні студії поєднував із навчанням у Львівській консерваторії та одночасно приватно опановував гру на скрипці і фортепіано. Є. Турула був музично обдарований і вже тоді відзначився як добрий організатор і диригент. Так, у листопаді 1904 р. на концерті у Львові диригував об'єднаними хорами «Бояна», філармонії і Духовної семінарії, а у 1905 році був керівником чоловічого хору «Бандурист», створеного у Львові при одноіменному співацькому товаристві.

У 1906 році о. Є. Турула вперше за межами батьківщини презентував український хоровий спів – з хором духовної семінарії очолив паломницький хор прочан до Святої Землі – Палестини. Проца була організована митрополитом А. Шептицьким, під його патронатом і з його ж участю. У «Пропамятній книзі першого руско-народного паломництва у Святу землю «Як то Русь ходила слідами Данила», виданій у Жовкві (Львівщина) 1907 року, зафіксовано 505 учасників. Якщо взяти до уваги, що серед паломників було 389 чоловіків, серед них 89 священиків і 11 богословів, і А. Шептицький доручив керівництво хором паломників саме о. Є. Турулі, то це є свідченням того, що він уже в семінарії проявив себе талановитим диригентом. Перед проповіддю А. Шептицького паломницький хор відспівав «Плотію уснув» і «Притерпівши за нас страсти», а солістом в обидвох творах був оперний співак світової слави О. Мишуга (1853–1922) [1]. У деяких джерелах [7 та ін.] подається неправильна інформація, що Є. Турула з гімназійним, а не з семінарським хором їздив на першу прощу у 1906 році, проте Тереховлянська гімназія заснована у 1907 році [12, с. 406]. Працюючи катехитом Тереховлянської гімназії, Є. Турула проявив

себе як добрий організатор хорів та оркестрів. З гімназійним та просвітянським хорами й оркестром, а також сам особисто як скрипаль, він виступав у багатьох місцевостях. На концерти його колективів часто не вистачало квитків [11, с. 242].

У липні 1914 року Є. Турула був організатором ювілейного Шевченківського концерту у Львові, де диригував 200-особовим чоловічим хором і оркестром, які виконували його кантату «Честь тобі, Кобзарю» (Держ. архів Терноп. обл. Ф. 317, оп. 1, спр. 1, с. 4-5).

Культурно-мистецька діяльність о. Є. Турули на теренах діаспори є продовженням його плідної праці у рідному краї. Із вибухом Першої світової війни у нього почався новий етап його мистецької й просвітницької діяльності. Він був покликаний до австрійського війська (Галичина була тоді під владою Австро-Угорщини) і призначений капеланом (військовим священником), до кінного полку в Золочеві на Львівщині. Його зброєю стали мистецтво слова духівника і пісня. Отець згуртував співаків і створив стрілецький хор. Козацькі пісні і марші, патріотичні й ліричні пісні репертуару були важливою підмогою воякам у нелегких умовах воєнного лихоліття.

У перших боях на фронті о. Турула був поранений у голову, що спричинило пошкодження очей, й відправлений на лікування до Відня [2, с. 22]. З того часу і до кінця життя мистецька діяльність о. Є. Турули тривала задля української справи і України за її межами. Після виходу з Віденської клініки, за рішенням СВУ, що мав центр у Відні, талановитий музичний діяч, педагог та проповідник о. Євген був направлений для організації культурно-мистецької праці у табір в м. Фрайштадт (Австрія Горішня), де було сконцентровано українців, вибраних з усіх таборів полонених російської царської армії. (СВУ – Союз Визволення України, заснований 4.08.1914. і формально ліквідований 1.05.1918 р., – політична організація українських емігрантів з Російської імперії у центральних державах (Австро-Угорщині й Німеччині) під час Першої світової війни, який вважав себе репрезентантом інтересів українців під російським пануванням і намагався, використовуючи війну Австро-Угорщини й Німеччини проти Росії, здобути самостійність України). Саме цей період мистецької праці Є. Турули не висвітлений у наукових джерелах, хоч він був дуже важливий для української справи, бо в душах зросійщених українців у таборі виховувалася прихильність до України, вболівання за її (а не Росії) долю, патріотизм і готовність із зброєю захищати інтереси поневоленої України, а не царя-батюшки (було спочатку, що полонені день починали і закінчували гімном «Боже, царя храни»).

Цікаві спогади про табір у Фрайштадті залишили співробітник СВУ, соратник о. Є. Турули професор Василь Сімович [10, с. 788–807] та Кость Даниленко (газета «Свобода» Джерсі Сіті і Нью Йорк – «Фрайштадтський табір. Додаток до нарису В. Дорошенка про Союз Визволення України». Числа 184-188, 24 – 30 вересня, 1954, с. 2), а також унікальні відомості вміщують понад столітньої давності таборів часописи «Розвага» (1915-1917). З них дізнаємося, якою копіткою, наполегливою була культурно-освітня нелегка праця, доки, завдяки старанням, зокрема, Є. Турули, полонені з піднесенням почали співати кожен день «Ще не вмерла Україна» і «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити... Нам пора для України жити» (І. Франка – Д. Січинського).

У таборі було організовано громадське самоврядування із виборами через кожні два місяці, «щоб пропустити якнайбільшу кількість людей через виборчу систему і тим самим прищепити їм практику в майбутній громадській роботі в Україні (К. Даниленко, «Свобода», ч. 184 (частина 1), 1954, 24 вересня). Національно-просвітницьку роботу проводили направлені СВУ відомі вчені, професори різних галузей знань. Тут працювали громадсько-просвітницькі товариства, різноманітні гуртки за інтересами, бібліотека, школа, театр, кінотеатр, видавництво, проводилися збори, віча, дискусії, вистави, декламаторські змагання, літературні вечорниці, січові вечори товариства «Січ», вечори і свята, приурочені Т. Шевченку та І. Франку, про що свідчать таборові хроніки, оголошення, відгуки, що публікувалися в таборових часописах.

Без оркестру та хору, які організував і вів Є. Турула, не обходився жоден захід. Колективи виконували твори відповідно до їх тематики, але, як свідчать публікації у таборовій пресі, обов'язковими були на закінчення «Ще не вмерла Україна» і «Не пора» І. Франка.

На початку січня 1915 вже був зібраний Є. Турулою малий хор, який, за спогадами В. Сімовича [10, с. 679], ріс з дня в день так, що відділене місце в читальні вже не вмещало людей. Для хору було позичено фісгармонію у Фрайштадському монастирі, а згодом полонені й самі майстрували інструменти. Проби відбувалися щодня в читальні від 10 до 12 години. Крім того, спів зацікавив і не співаків, полонені почали товпитися до читальні і перешкоджати репетиціям. «Щоб цьому зарадити, було запроваджено для входу в читальню відзнаки для співаків, за якими сторожі їх пускали до середини. Уже з січня співакам виділили половину, а згодом і цілий музичний барак у 1-му таборі». Репетиції хору відбувалися щодня: дві години до обіду, як і раніше, а після обіду чотири рази в тиждень була наука нотного співу та теорія музики. Заняття оркестру проходили в читальні зранку, а по обіді – в музичному бараці. Концерти по відділеннях табору відбувалися від 7 до 8 години вечора по суботах і середах. («Розвага», ч. 10. 8.08.1915, рік 1-й, с. 4).

Отже, можна ствердити, що під керівництвом о. Є. Турули працювала ціла музична школа, у якій проводилися ще й заняття із окремими музикантами та солістами, а також – курси диригентів. Якщо на початках для розспівки Є. Турула співав із хористами те, що вони вміли («Дубинушка», «Коробушка»), то вже у першій половині 1915 року вони освоїли значну частину українського репертуару. До Фрайштадського табору, де панувала українська мова та пісня, почали самі проситися полонені з інших таборів.

Про мистецький хист і організаторські здібності о. Є. Турули багато говорять таборові газети «Розвага», опубліковані програми й афіші концертів, свят та відгуки – «вражіння від свята». Показовими є «Концерт у честь найбільшого Кобзаря України» 25 липня 1915 року у 1-му таборі в чайній і 1 серпня у таборовій церкві («Розвага», Фрайштадт, ч. 25 (80), рік 1-й – 1915) та «Свято в честь Івана Франка, найбільшого сучасного українського письменника-громадянина, що недавно помер у Львові (28 травня 1916 року)» («Розвага», ч. 6-7 (38-39), рік II – 1916, с. 12). Якщо під керівництвом о. Євгена хор вже був у січні 1915 року (зважмо, що отець після поранення вийшов із лікарні у грудні 1914 року й починалася організація хору із позиченою фісгармонією), то на Шевченківському концерті у липні 1915 вже в

супроводі фортепіано хор виконував «Сонце заходить» (муз. Д. Роздольського), а дуети (тенор і баритон) – «На півночі, на кручі» та «Ой, на гору козак воду носить» М. Лисенка. Пісні «Гей, послушайте» і «Заповіт» (муз. М. Вербицького) навіть уже були в супроводі оркестру. Отже, лише за пів року о. Є. Турула забезпечив і появу, і виготовлення таборовими майстрами музичних інструментів, і навчання полонених гри на них.

У газетах часто трапляються під публікаціями безіменні автори: «Глядач», «Київлянин», «Сіверянин», «Наддніпрянець», «Пройдисвіт», «ПіК». Це, мабуть, було, як пересторога, щоб після повернення додому російські власті не мстили полоненим. Ось, зокрема, у публікації «Тарасове свято в полоні» глядач (він же автор публікації) дуже позитивно відгукується про концерт: «Дібрано програму дуже вдало. Самі кращі твори Шевченка, народні пісні, так близькі Шевченкові і всім нам, та й імен самих композиторів: Лисенка, Людкевича, Вербицького – досить, щоби сказати про музичну вартість співаних пісень. Та ще й те мусимо додати, що багато з нас твори ... Шевченка, які заборонено в Росії, почули вперше, от тут на концерті! Як хор співав «Заповіт», заглянуло вечірнє сонце в салю (в барак – авт.), освітило цілий хор, публику і образ Тараса. Нам здавалося, що це було сонце волі, яке повинно зійти для поневоленого народу на Україні, народу, що його наш Тарас так щиро бажав бачити вільним, сонце волі для самої України, задля якої Тарас стільки мук переніс та й життя віддав. І здалося нам, неначе сумовиті, пророчі очі Тараса гляділи кожному з нас прямо в душу!... Концерт вела оркестра маршем. ... На загальне бажання хор мусив повторити пісню «Гей, послушайте» та відспівати додатково (поза програмою) марш «Українських соколів». Пісню «Гей, послушайте» співали «аж мороз ішов спиною, як слухалися сього козацького боевого гимну. Хоч концерт зроблено серед надзвичайних умов (барак – не сая!), хоч сяк-так дечого не доставало, та з ним можна було показатися сміло і на великій салі – у великому городі... Хор і оркестра стояли цілий час на висоті свого завдання» («Розвага», ч. 26(81), 1915, с. 8–9).

Якщо Шевченкове свято в 1915 році відбувалося заходами артистичного гуртка, куди входили співаки, музиканти і декламатори, то в 1916 році свято в честь І. Франка – уже заходом багатьох українських товариств і гуртків, які спільно співпрацювали для досягнення поставлених завдань СВУ (суспільно-просвітницького гуртка, Українського Хору ім. М. Вербицького (як бачимо, хор прийняв ім'я), товариств «Просвіта» та ім. М. Драгоманова, драматичного товариства ім. І. Котляревського, видавничого т-ва ім. І. Франка та Української Спілкової Чайни «Власна поміч», яка забезпечувала коштами від виторгів).

Якщо Шевченкове свято проводилося у 1915 році у бараці, то Франкове через рік уже відбувалося у таборовому театрі. У програму входили концерт і перші дві дії з драми І. Франка «Украдене щастя». Концерт розпочинався гімном «Не пора». Виконувалися хорові твори на слова І. Франка «Даремне, пісне» (без оркестри, муз. Д. Січинського), «Непереглядною юрбою» (муз. Д. Січинського), «Вічний революціонер» (муз. М. Лисенка) з оркестрою на завершення концерту. Крім хороших творів звучали «баритонові соля» «Безмежнеє поле» і «Як почувеш вночі» (муз. Д. Січинського), а також дует для тенора і баритона «Не забудь» (муз. М. Лисенка) («Розвага», ч. 6-7 (38-39) рік II, 1916, с. 12).

Шевченківські свята і заходи пам'яті І. Франка проводилися щорічно. Із афіші 1917 року до 103-їх роковин з дня народження Т. Шевченка у програму крім декламацій входили постановки: 1-а дія п'єси «Назар Стодоля» Т. Шевченка та «В Тарасову ніч» (за твором О. Кобця), а також хорові твори «Реве та стогне» (муз. М. Лисенка), «Заповіт» (виконували два хори із баритоновим соло і оркестрою), «Іван Гус» (муз. М. Лисенка), «Сонце заходить» (муз. Роздольського), «Ой три шляхи» (муз. Топольницького), «Косар» (муз. С. Людкевича) і баритонове соло з оркестрою «І золотої й дорогої» (муз. Д. Січинського). Заходи 1917 року відбувалися 10 і 11 березня у загальному бараці, в таборовій церкві і таборовому театрі, що свідчить про охоплення якнайбільшої кількості полонених. Репертуар говорить про виконання хорами уже складніших творів на слова Т. Шевченка, а афіша – про участь в концерті не лише одного таборового хору.

Відзначали у таборі з участю хору та оркестри і 1 травня – як свято робітників усього світу. Виконували робітничі пісні, революційні, серед них – «Варшав'янку», «Клятву»; оркестра виконувала марш «Мир», оголошувалися заклики до боротьби з капіталізмом («Розвага», ч. 18 (73), рік III, 1917, с. 8). Святкували в таборі визволення селян від кріпацтва. Часто проводилися літературні вечорниці з обов'язковою участю хору й оркестри, а також традиційно без них не обходилося і на новорічно-різдвяних та великодних святах.

Хроніка літературних вечорниць, які відбувалися по суботах, засвідчує про різноманітний репертуар хору. Так, 11 «падолиста» 1916 р. хор співав «Гуляв чумак на риночку», «Ой пушу я кониченька», «Гуляли, гуляли» (муз. О. Нижанківського). Музиканти грали народні пісні і танець. На завершення обов'язково виконувався національний гімн «Ще не вмерла Україна» і «Не пора» («Розвага», ч. 16 (48), рік II, 1916, с. 8).

Хроніка за 21 жовтня 1916 р. фіксує, що крім декламаторів, хору і струнної оркестри «на літературних вечорницях виступали народні музики: дві скрипки, труба, бубон і інші». Одним із скрипалів був Є. Турула, він же виступав і як соліст-скрипаль. Хор виконав «Ой у полі три криниченьки», «Гей, гук, мати, гук», «Де ти бродиш, моя доле» («Розвага», ч. 13 (45), рік II, 1916, с. 8).

Із хроніки «Розваги» (ч. 12 (44), рік II, 1916, с. 8) дізнаємося, що Є. Турула урізноманітнив виступ на літературних вечорницях і тим, що грало тріо: гітара і дві балалайки. Хор виконав «Та казала Солоха», «Тече річка невеличка» і «Ой негаразд, запорожці», а оркестра – «Вальс велосипедиста», «Гопак» і «Козак».

Особливо ретельно ставився Є. Турула до підбору репертуару для заходів товариства «Січ», які організовували декламаторські змагання, що мали на меті виховувати промовців-ораторів, старшин військових підрозділів, стійких, незламних патріотів. Крім вояцьких, козацьких, патріотичних пісень, на таких святкуваннях постійно звучали «У Січі, у Січі гуртуймось, брати» і традиційні гімни «Ще не вмерла» та «Не пора», які співав не тільки хор, а й всі присутні, аж «дріжав барак від того співу» («Розвага», ч.40 (95), рік III – 1917, с. 8).

За спогадом К. Даниленка, музично-хорова секція в складі більше сотні осіб під майстерною рукою диригента о. Є. Турули влаштувала десятки прекрасних національних концертів із творів українських майстрів класичної музики. Влітку 1916 року була проведена велика успішна мистецька подорож за межами табору по

Німеччині під проводом професорів В. Сімовича (він виступав із національно-патріотичними промовами – *авт.*) і Є. Турули: 120 фрайштадців дали вистави і концерти у Відні, Вецлярі, Зальцведелі, Раштаті (Баден-Бадені), Ляйпцігу, Берліні. Представники СВУ скрізь виступали з рефератами про українську справу. «Чужинці гаряче вітали українських артистів як своїх надійних союзників. У німецьких журналах та газетах появилися фота, похвальні рецензії» [К. Даниленко, «Свобода», ч. 187, 29.09.1954, с. 2]. Отже, о. Є. Турула своєю мистецькою і культурно-просвітньою діяльністю серед полонених неабияк прислужився, щоб із «малоросів» виховати свідомих українців – борців за Самостійну Українську Державу. Можна лише собі уявити, як співав хор, грав оркестр, коли проф. Є. Турула стільки годин і часу витрачав на заняттях з ними у музичному бараці – своєрідній школі. Дійшло до того, що керівництво табору навіть звільнило полонених співаків від фізичної праці, настільки було піднесено роль музики і пісні у національно-культурній справі.

Щоб полегшити своїм землякам-полоненим становище і побут у чужих, далеких краях, де вони ходили безпорадними, бо навіть мови німецької не знали, на прохання СВУ як і австрійська, так і німецька влада пішла назустріч їм, крім українського табору у Фрайштадті (Австрія Горішня), було засновано ще аж три українських табори у Німеччині (Раштат, Вецляр і Зальцведель). Там теж працювали за завданням СВУ так звані «Просвітні виділи», тобто кілька українських інтелігентів, які вели культурно-просвітницьку роботу, в т.ч. і проф. музики о. Є. Турула (усіх членів «Просвітницького виділу» в таборах називали професорами). Успіхом користувався організований ним великий хор і оркестра у Вецлярі. Хор тут складався з 60 співаків і виступив 47 разів у головних містах Німеччини, добуваючи собі признання, прихильність німців та популяризуючи українське [2, с. 22]. Із спогадів Б. Лепкого – співробітника СВУ, колишнього професора Бережанської гімназії – дізнаємося, що «оркестра, спершу була балалайкова, незабаром перетворилася у симфонічну» [6, с. 333-335, 523-533], що знов було заслугою о. Турули, «галицького священика, який з великим запалом вів у таборах музичну справу». Робили в таборі і музичні інструменти: бандури, гітари, скрипки, басы. Хор і оркестр входили в музично-драматичне товариство ім. М. Лисенка. Рубрика «Таборове життя» газети «Громадська думка» (Вецляр) подає цікаві відомості про постановки п'єс, концерти, свята, участь в яких брав хор і оркестр під керівництвом Є. Турули.

Стрілецький, козацький, вояцький, національно-патріотичний репертуар хору та оркестри був великою підмогою, яскравою іскрою, що запалила в серцях вогонь, і найгарячішою мрією полонених українців стало вернутися додому і брати живу участь у боротьбі за рідну справу. «Хор і оркестра під управою відомого нашого диригента о. Є. Турули дійшли такого високого мистецького рівня, що могли виступати з концертами не тільки в таборі, але й у Гісені, в університетській салі і в салі консерваторії у Вайльбургу. Була це перша симфонічна оркестра, яку я чув, а кращий хор почув я що лиш тоді, як Кошиць із своєю співацькою дружиною приїхав» [6, с. 332-333] (мається на увазі – з Республіканською Українською капелюю, яку уряд УНР вислав у 1919 році репрезентувати Україну – *авт.*). Отже, репрезентантом в Європі української музики і пісні перед приїздом О. Кошиця був саме о. Є. Турула.

Також довідуємося завдяки Б. Лепкому і матеріалам Обласного музею ім. Б. Лепкого у Бережанах, що «продукції Вецлярського хору і його найкращого соліста тенора Волика брали великі підприємства на грамофонні плити, і цей хор, можна сміло сказати, розніс широко славу української пісні» [6, с. 333]. Залишається завданням розшукати ті раритетні плити.

Є. Турула за час співробітництва у СВУ та праці в таборах полонених аж до їх розв'язання (лютий 1918) не тільки утвердився як активний музично-культурний діяч, а ще й проявив себе як композитор і нотовидавець. Протягом 1915-1917 років у таборі полонених у Вецлярі вийшло декілька видань збірника пісень «Наша пісня», куди увійшли пісні з нотами, які, як свідчать таборові газети у хроніках виступів, виконували хори під керівництвом Є. Турули.

А. Господин згадує резонансний концерт на 150 співаків із хором та фільгармонійною оркестрою в Берліні 1917 року. Найкращі критики висловились прихильно про концерт, і це захопило Є. Турулу до ще інтенсивнішої праці й поглиблення музичної освіти. Він вступає до «Вест-консерваторії в Берліні і тут студіює теорію хорального співу і диригентуру» [2, с. 22-23].

У 1917 році за дорученням СВУ митець Є. Турула започаткував випуск серії (40 одиниць) збірок української музики [4, с. 334]. Вони виходили у приватному видавництві Яківа Оренштайна «Україна – «Українська Накладня», яке було засновано 1903 року в Україні, а з 1919 року працювало й у Німеччині до 1932. Це було потужне видавництво, що видавало універсальну бібліотеку під назвою «Загальна бібліотека» (всього 230 томів), а також музичні твори. Міста розташування видавництва у вихідних даних збірок зазначені Київ і Ляйпціг. Склади видання були у Коломиї, Львові, Берліні і Вінніпегу (Канада) [9, с. 39].

Збірки укладу Є. Турули 1917-1923 років – це збірники-зшитки для хорів чоловічих, жіночих, мішаних, для квартетів, соло і дуетів із супроводом фортепіано та оркестру й для акапельного виконання, а також окремі твори для оркестру. Це були дуже корисні видання, наповнені творами українських класиків, сучасних композиторів і власних композицій. Про різноманітність, різножанровість творів, широку обізнаність отця в музиці засвідчують назви друкованих збірок: «Українські народні пісні» (два зшитки), «Українські воєнні пісні: стрілецькі і козацькі», «Українські маршеві пісні», «Українські гімни», «Українські марші», «Українські співи і думи», «Українські танкові пісні», «Українські танці», «Українські танці і музика», «Музика до Кобзаря» (2 зшитки), «Музика до слів Б. Лепкого» (3 зшитки), «Музика до слів І. Франка», «Музика до слів В. Пачовського», «Музика до слів Ю. Федьковича та інших авторів» (збережено назву року видання збірки – прим. автора) тощо. Окремі збірники були присвячені колядкам і щедрівкам. Збірки Є. Турули є раритетними, бо багато з опублікованих творів у радянські часи вилучалися, а автори піддавалися забуттю.

У 1919 році у Берліні було створено громадсько-культурне товариство «Українська громада» з українських емігрантів (охоплювало понад 6 тис. членів, було активне у 1920-х – першій половині 1930-х років). Б. Лепкий, який був його першим головою та З. Кузеля запропонували Є. Турулі створити хор. Навчаючись у 1919–1923 роках у «Вест-консерваторії», Є. Турула організував із 30 найкращих співаків український чоловічий хор, який дав у Берліні 27 концертів з українськими та

німецькими піснями. З цим хором виступав до 1923 року в Данії, Голландії, Швейцарії й Чехословаччині [2, с. 23].

Висновки. Як талановитий музичний діяч (диригент, композитор, музикант), педагог, промовець та співробітник «Союзу визволення України» священник Євген Турула засобами музичного і хорового мистецтва відігравав надзвичайно важливу роль у вихованні національної свідомості українців царської російської армії у таборах полонених у Австрії й Німеччині в роки Першої світової війни (1914–1918), а також у період національно-визвольних змагань 20-х років за створення Української держави. Вмілим добром виконуваних пісень під час супроводу із хором та оркестром різноманітних заходів, а також репертуаром таборових і виїзних концертів о. Є. Турула сприяв перевихованню зросійщених вояків-українців на патріотів-борців за інтереси України та свого народу, із яких були сформовані у 1918 році перші військові формації – «сіра» і «синя» (за кольором одержі) дивізії – паростки української національної армії молоді Української держави.

Добре вишколені табірні (Фрайштадт, Вецляр) хори і берлінський чоловічий хор під керівництвом Є. Турули виконували у країнах Європи ще й особливо важливу у ті часи культурно-мистецьку дипломатичну місію і були репрезентантами української пісні та України в Європі до приїзду (1919) Української Республіканської Капелі на чолі з О. Кошицем, а також після її розпаду (1920).

Десятками укладених унікальних збірників-зшитків українських пісень та музики, а також власних творів Є. Турула зробив у 1917-1923 роках цінний внесок ще й у нотовидавничу справу. Своєю плідною діяльністю на культурно-музичній ниві священник Є. Турула залишив яскравий слід не лише у рідному краї (1906-1914), але й за його межами у Європі (1915-1923), а після неї – й на американському континенті, зокрема у Канаді, куди виїхав у 1923 році на запрошення тодішнього єпископа УГКЦ Н. Будки для проведення священничої і культурно-просвітницької праці. Дане дослідження може бути використане у доповненні, уточненні біографічних даних і написанні гасел до «Енциклопедії сучасної України», «Української музичної енциклопедії», стане у пригоді щодо виправлення неточностей у гаслах про Є. Турулу при перевиданні існуючих енциклопедичних довідників та у написанні циклу книг «Бережанщина в іменах».

Література

1. Волинець Л. Про особливу і рідкісну книгу в нашому Музеї і Бібліотеці. *Сівач* (Стемфорд, США). 2011. 23 жовтня.
2. Господин А. Професор Євген Турула // Творці культури і науки. Вінніпег (Канада): накладом Читальні «Просвіта» у Вінніпегу. 1988. 64 с.
3. Гусятинщина: Імена відомі і невідомі (штрихи до портретів) // Довідково-бібліографічний покажчик. 100-річчю Гусятинської «Просвіти» присвячується. Тернопіль: Лілея, 1999. 67 с.
4. Житкевич А. Розсіяні світами. Нариси з життя та творчої діяльності відомих українських діячів музичного мистецтва на заокеанських берегах Америки. Тернопіль: Підручники і посібники, 2015. Т. 1. 352 с.
5. Карась Г. В. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі ХХ століття. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2012. 1162 с.
6. Лепкий Б. Вибрані твори у двох томах. К.: Смолоскип. 2011. Т. 2. 616 с.

7. Медведик П. Діячі української музичної культури. Матеріали до біо-бібліографічного словника / ред. О. Купчинський, Ю. Ясиновський. *Записки товариства імені Шевченка. Праці музикознавчої комісії*. Т. ССХХVI. Львів, 1993. С. 370-455.
8. Мельничук Б. Євген Турула. До 100 річчя з дня народження. *Вільне життя*. 1992. 6 січня.
9. Савченко І. Українські видання 1917–1923 років у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського : Науковий каталог. К., 2007. 382 с.
10. Сімович В. Твори. У 2-х т. Чернівці, 2005. Т. 2.
11. Тербовлянщина в спогадах емігрантів. Книга 1. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. 295 с.
12. Тербовлянщина. Краєзнавчий альманах-календар на 2001 рік. Тернопіль: Збруч, 2001. 487 с.
13. Терлецький О. Історія Української громади у Раштаті 1918–19. Лейпціг, 1919.

References

1. Volynets, L. (2011). About a special and rare book in our Museum and Library // Sivach (Stamford, USA). October 23 [in Ukrainian].
2. Hospodyn, A. (1988). Professor Yevhen Turula // Creators of Culture and Science. Winnipeg (Canada): by edition of the reading room «Prosvita» in Winnipeg [in Ukrainian].
3. Husyatynshchyna: Names known and unknown (strokes to portraits). (1909). Reference and bibliographic index. Dedicated to the 100th anniversary of "Prosvita" in Husiatyn. Ternopil: Lileya [in Ukrainian].
4. Zhytkevych, A. (2015). Scattered by the worlds. Essays on the life and creative activity of famous Ukrainian musicians on the overseas coast of America. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. Vol. 1 [in Ukrainian].
5. Karas, H. (2012). Musical culture of Ukrainian diaspora in world time space of 20 century. Ivano-Frankivsk : Tipovit [in Ukrainian].
6. Lepky, B. (2011). Selected works in two volumes. K.: Smoloskyp. Vol. 2.
7. Medvedyk, P. (1993). Figures of Ukrainian musical culture. Materials to the bio-bibliographic dictionary. Ed. O. Kupchynskiy, Yu. Yasynovskiy // Notes of the Shevchenko Society. Proceedings of the Musicology Commission. Vol. ССХХVI, 370-455 [in Ukrainian].
8. Melnychuk, B. (1992). Yevhen Turula. To the 100th birthday // Vilne zhyttia. January 6 [in Ukrainian].
9. Savchenko, I. (2007). Ukrainian editions of 1917 – 1923 in the collections of the National Library of Ukraine named after V. Vernadsky // Scientific Catalog [in Ukrainian].
10. Simovych, V. (2005). Works in 2 volumes. Chernivtsi. Volume 2 [in Ukrainian].
11. Terebovlyanshchyna in the memoirs of emigrants (1993). Book 1. Ternopil: book and magazine publishing house "Ternopil" [in Ukrainian].
12. Terebovlyanshchyna (2001). Local history almanac-calendar for 2001. Ternopil: Zbruch [in Ukrainian].
13. Terletcky, O. Ukrainian community in Rashtat 1918-19. Leipzig [in Ukrainian].

Olena Gaidychuk. Music and choral activity of priest Yevhen Turula in captive camps in Austria and Germany in 1915–1918.

The purpose of research is to make the retrospective analysis in music choral activity of Ye. Turula in 1915-1918; to highlight the work in the camps for captives of the tsarist Russian army in Austria and Germany; to systematize eyewitness recollections, to review the cultural and artistic chronicle of the camp and foreign press about conductor, music, pedagogical and composer activity. ***The methodology of the work*** is based on a comparative analysis of the

memories of eyewitnesses – employees of the Union of Liberation of Ukraine, publications in the press and archival sources.

Scientific novelty. *The study for the first time considers the period of musical and choral activity in Austria and Germany in the camps of Ukrainian captives of the tsarist army during World War I; the materials of the camp press of 1915-1918, the memories of those who collaborated with Ye. Turula at that time, were introduced into scientific circulation. **Conclusions:** Ye. Turula actively and selflessly worked in the camps of captive Ukrainians to create choirs, orchestras, organized and led a school of teaching music theory, singing, playing instruments, conductor courses. By combat and patriotic repertoire he contributed to the upbringing of the national consciousness of the Ukrainian prisoners of war. The art groups in the camp and the Berlin Men's Choir under the direction of Ye. Turula have reached a high level, had good fame and were good promoters of Ukrainian song, music and Ukraine in Europe.*

Keywords: *camp of prisoners, choir, orchestra, conductor, concert, tour.*

